

УДК 322:316.7(477)“1917/192”

Ярослав Котилко*аспірант кафедри регіонального управління,
місцевого самоврядування та управління містом
НАДУ при Президентові України***ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА В СФЕРІ СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН
НА ЦЕНТРАЛЬНОМУ ТА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНЯХ В УКРАЇНІ:
ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ (1917-1920 рр.)**

Публікацію присвячено дослідженню механізмів формування та реалізації державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин доби встановлення державності в Україні і національно-визвольних змагань. Було досліджено історичні особливості становлення державно-релігійних відносин, а також проаналізовано зовнішні та внутрішні фактори, що вплинули на формування цих відносин в періоди: Центральної ради (04.03.1917р. – 29.04.1918); Гетьманату П. Скоропадського (29.04.1918 – 14.12.1918) та Директорії (14.11.1918 – 10.11.1920). Було надано оцінку ефективності діяльності центральних органів державної влади щодо забезпечення формування державної політики з питань суспільно-релігійних відносин. Результати дослідження можуть слугувати основою для подальшого розвитку механізмів формування та реалізації державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин.

Ключові слова: державне управління; релігія; суспільно-релігійні відносини; державна регіональна політика.

Yaroslav Kotylko*PhD student of the Regional Administration,
Local Self-Government and City Administration Department,
NAPA under the President of Ukraine***PUBLIC POLICY IN THE SPHERE OF RELIGIOUS AND SOCIAL RELATIONSHIPS
AT THE CENTRAL AND LOCAL LEVELS IN UKRAINE:
HISTORICAL ASPECTS (1917-1920)**

To create an effective public regional policy on public-religious relationships it is necessary to take into account the historical background for the development of these relationships. The present state of public religious relationships in Ukraine, as well as the institutions of public administration in this sphere, are the legal successors of traditions and institutional mechanisms, that have always existed in Ukraine – in different forms and statuses – not only during the period of its independence but also over 100 years ago – from the times of waking up the importance of this issue at the end of 1917 and the creation of a separate Department of Confessions under the Ministry of Interior in January 1918.

The experience of building state-religious relationships of the period of the statehood establishment and the period of national liberation is characterized by the similar challenges and tasks, that modern Ukraine is found, in particular: active resistance of Russian, difficult economic situation, military action, weak state bodies, the unresolved status of the central body in the sphere of public religious relationships, lack of coordination of actions at the regional level, etc.

The purpose of the study is to show the evolution of views on policy in the sphere of public-religious relationships at the regional level in the historical context of the time of the Central Council, during the government of Pavlo Skoropadsky and the Directory.

The independent assessment of the importance of public religious relationships in the period of the statehood establishment and the period of national liberation led to the loss of historical opportunity to build on an independent state.

Insufficient attention is paid to the central body in the sphere of public-religious relationships, and also ill-considered personnel policy led to mistrust of the religious organizations to the initiatives of official institutions.

The lack of a regulatory framework that would regulate activities of the authorities in the public sphere both at the state and at local level, led to its ineffectiveness. Unaccountancy of public religious policy in the sphere of work of the government of the UNR led to the coups, that further wasn't able to confront the external military aggression.

Today Ukraine focus on quite similar challenges that is why the effective mechanisms of building and realization of public regional policy in the sphere of public religious relationships would strengthen national security and contribute to public trust in public institutions and the decrease of potential for conflicts.

Key words: public administration; religion; state and religious relations; state regional policy; local government.

Постановка проблеми. Для формування дієвої державної регіональної політики в сфері державно-релігійних відносин необхідно врахувати історичні передумови їхнього розвитку. Сучасний стан державно-релігійних відносин в Україні, як і інститути державного управління в цій галузі, є спадкоємцями традицій та інституційних механізмів, які безперервно, хоч і в різних своїх формах та статусах, існували в Україні не лише в продовж усього періоду її незалежності, а й понад сто років – від часів усвідомлення критичної важливості цієї проблематики наприкінці 1917 року та започаткування у січні 1918 року окремого Департаменту ісповідань при Міністерстві внутрішніх справ.

Досвід налагодження державно-релігійних відносин доби встановлення вітчизняної державності і національно-визвольних змагань характеризується подібними викликами і завданнями, що стоять перед сучасною Україною, а саме: активною протидією з боку Росії, важкою економічною ситуацією, військовими діями, слабкими державними інститутами, невизначеним статусом центрального органу в сфері державно-релігійних відносин, відсутністю координації дій на регіональному рівні та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми державно-релігійних відносин в Україні вивчають такі вчені як: В. Єленський, Л. Филипович, У. Хаварівський, А. Юраш, Л. Владиченко, В. Ульяновський та ін. Вченими приділено значну увагу проблематиці діяльності державного органу у справах релігії в Україні в різні історичні періоди. Однак вітчизняні науковці висвітлюють період доби встановлення вітчизняної державності і національно-визвольних змагань без уваги до державно-релігійних відносин на регіональному та локальному рівні.

Метою даного дослідження є спроба показати в історичному контексті часів Центральної Ради, гетьманату П. Скоропадського та Директорії еволюцію поглядів на політику в сфері державно-релігійних відносинах на регіональному рівні.

Виклад основного матеріалу. Лютнева революція 1917 року призвела до краху самодержавства та розвитку нових політичних процесів. Представники тогочасних політичних рухів виступили ініціаторами державотворчих процесів. Так, у березні 1917 року було створено Українську Центральну Раду, що виконувала функції національного парламенту. Поступово розпочали свою діяльність президія та постійні комісії Центральної Ради, почала формуватися система державних органів, а згодом вироблятися нормативно-правова база. Першим узагальнюючим документом, який регламентував діяльність Центральної Ради, став «Наказ Українській Центральній Раді», який закріпив існуючий порядок, визначивши повноваження і механізм функціонування комітетів, комісій, секретарств та інших органів. [1, с. 13].

Універсалом Центральної Ради від 10 червня 1917 року було проголошено автономію України та створено власний виконавчий орган – Генеральний секретаріат, до якого увійшли 14 генеральних секретарів, генеральний контролер та генеральний писар. При секретареві в справах міжнаціональних відносин було три товариші секретаря – від великоросів, євреїв і поляків. Товариші секретаря були заступниками секретаря з повноваженнями в сфері національних та релігійних меншин. Також всі нормативно-правові акти, проголошені українською мовою, публікувалися на мовах нацменшин [2].

Національно налаштоване духовенство позитивно сприйняло ідею соборності української держави, оскільки це давало перспективи відродження національної Православної Церкви. Так, загальні збори братії Києво-Печерської Успенської Лаври прийняли постанову з визнанням Української Центральної Ради найвищою крайовою владою в Україні [3]. Подібна підтримка релігійних спільнот надходила з різних регіонів країни, однак Центральна Рада на початку своєї діяльності залишилася байдужою до бажання церкви підтримати державотворчі процеси в Україні.

З ініціативи професора І.Огієнка та групи релігійних діячів в 1917 році було створено Церковну Раду, що мала об'єднати духовенство для відродження національної Православної Церкви. Одним з перших рішень цієї ради було ініціювання створення центрального державного органу у справах релігії, який мав наділятися широкими повноваженнями в сфері державно-релігійних відносин, а очолити його пропонували І. Огієнку [6, с. 9]. Однак Михайло Грушевський, голова Центральної Ради УНР, через політичні переконання, не вбачав необхідності державного втручання в державно-релігійні відносини, натомість виступав за рівні права для етнічних та релігійних меншостей. В своєму зверненні до етнонаціональних та релігійних меншостей Грушевський сказав: *«Ми хочемо вірити, що й представники національних меншостей України відповідно зрозуміють своє становище і підуть з свого боку назустріч і тим скріплять позицію оборонців прав національних меншостей... Право національних меншостей буде забезпечене! Всі національні чи релігійні групи матимуть право закладати свої культурні і релігійні товариства і установи і діставати для них підмоги з автономного скарбу України [7]»*.

На виконання своїх обіцянок в січні 1918 року, коли Генеральний секретаріат було реорганізовано в Раду Народних Міністрів, було сформовано окремі національні міністерства: Міністерство великоруських справ, Міністерство польських справ і Міністерство єврейських справ. Однак центрального органу з питань державно-релігійних відносин не було створено.

Після неодноразових прохань Олександра Лотоцького, генерального писаря, щодо необхідності створення центрального державного органу у сфері державно-релігійних відносин, було створено Департамент ісповідань при Міністерстві внутрішніх справ. Очолив департамент Микола Безсонов, однак він не отримав підтримки в церковних колах. Безсонова на короткий термін як в.о. директора департаменту змінив В. Рафальський. А 13 квітня 1918 р. на засіданні Ради Міністрів УНР директором департаменту ісповідань був затверджений з правами товариша міністра Володимир Чехівський. До повноважень департаменту відносилось інформування церковних установ про урядові рішення та контроль за їхніми виконаннями, фінансовою підтримкою священнослужителів, цензурою церковних видань, обліком та збереженням культових цінностей.

На регіональному рівні державною політикою в сфері державно-релігійних відносинах займалися губернські комісари. Як представники державної влади та органів адміністративного нагляду, вони мали спеціальні обов'язки: 1) узгоджувати справи православних єпархій і релігійних організацій з національними інтересами українського народу; 2) не допускати вивезення за межі України церковного майна; 3) забезпечувати українську мову у взаєминах церковних консисторій з органами державної влади; 4) стимулювати проведення українізації у духовних (конфесійних) школах; 5) представляти державну владу, як постійні члени на єпархіальних з'їздах [4, с. 34-35].

Центральна Рада в остатній дні свого існування почала більше цікавитися політикою в сфері державно-релігійних відносин. Так, 2 березня 1918 року розпочала роботу комісія Православно-Церковних справ при Департаменті ісповідань. Комісія вивчала питання реформування Православної Церкви та можливості щодо створення окремої Української Православної Церкви [8]. Уряд УНР, який очолював Голубович В.О., почав виділяти кошти на підтримку духовенства. Розподілом коштів по повітах займався Департамент ісповідань, а в повітах кошти розподіляли повітові єпархіальні управи з участю представників духовенства і церковнослужителів. Єпархіальні управи звітували за витрачені кошти перед Департаментом ісповідань [9].

Департамент серед всього іншого розглядав питання впровадження української мови в богослужінні та вирішення матеріальних питань. Так, 10 квітня 1918 року Департамент ісповідань звернувся до управляючого Київською єпархією, єпископа Никодима, щодо проведення богослужінь українською мовою [10]. Однак духовенство вважало, що дане питання не відноситься до компетенцій державних органів, а Всеукраїнського Православного Собору [11].

Молода держава не прийняла своєї Конституції, а разом з тим і чітко сформованих повноважень державних інститутів. Регулювання діяльності вищих органів державного управління здійснювалося Універсалами Центральної Ради, а також затвердженими урядовими деклараціями. Однак ці документи містили багато узагальнень й чітко не визначали принципів формування, структури, юридичного статусу та компетенцій. Центральна Рада так і не спромоглася прийняти жодного нормативно-правового акту, який би регулював державно-релігійні відносини. Також не було прийнято положення про Департамент ісповідань [1, с. 53].

29 квітня 1918 року, в день прийняття Центральною Радою «Статуту про державний устрій, права і вільності УНР» як своєї Конституції, відбувся державний переворот, а відтак вона не була реалізована. Проект Конституції не передбачав жодних норм щодо статусу церкви в УНР та охоплення регіонального рівня [12].

Державний переворот привів до влади генерала Павла Скоропадського, якого того ж дня було оголошено гетьманом. Гетьманат Скоропадського змінив державну політику в сфері державно-релігійних відносин. Головним документом гетьманату була Гетьманська Грамота «До всього Українського народу» [1, с. 111] та Закон «Про тимчасовий державний устрій України», який встановлював політику протекціонізму православної церкви. Закон також гарантував право людям, які не сповідають православ'я, вільно сповідувати іншу релігію та здійснювати свої обряди [13].

Скоропадський приділяв значну увагу державно-церковним відносинам, у зв'язку з чим Департамент ісповідань було реорганізовано в Міністерство ісповідань із своєю канцелярією, відділом Православної Церкви, відділом інославної церков та різних релігійних організацій, відділом духовних шкіл (нижчих, середніх та вищих) та видавничим відділом.

Міністерство здійснювало активну державно-регіональну політику в сфері суспільно-релігійних відносин. Так, за поданням міністра сповідань В. Зеньковського було прийнято постанову про «воспомоществование» священно- і церковнослужителів Православної Церкви через виділення 15 млн. крб. на допомогу реєвакуйованому духовенству Волині, Холмщини, Гродненщини, Поділля та Мінської губернії. За сприяння міністерства було домовлено з австрійською владою про повернення на окуповану Холмщину 50 православних священників і дияконів.

Однак вже 14 грудня 1918 року під тиском січових стрільців і повстанських загонів, які обложили Київ, П. Скоропадський змушений був скласти свої повноваження. Таким чином, до влади прийшла Директорія і влада перейшла до головного отамана Симона Петлюри, який очолював антигетьманський переворот [5, с. 58]. Наступного дня за партійним принципом було сформовано новий уряд УНР – Раду Народних Міністрів.

Конгрес трудового народу України як представницький орган 28 січня 1919 року прийняв Закон «Про форму влади на Україні». Конгрес також прийняв Універсал «До українського народу», згідно якого вся вища влада в Україні переходила Директорії, котра доповнювалася представником від Наддністрянської України (Галичини, Буковини і Угорської України), акт з'єднання з якою було затверджено на першому засіданні Конгресу. Виконавчу владу Директорія мала доручити Раді Народних Міністрів. Владу на місцях здійснювали представники держави, які мали працювати в тісному контакті і під контролем повітових та губерніяльних Трудових Рад, які склалися пропорційно з селянських та робітничих верств населення [14].

Усвідомлюючи помилки своїх попередників по залученню підтримки суспільства та церкви, Директорія почала приділяти більше уваги державно-релігійним відносинам. Тому 1 січня 1919 року уряд Директорії прийняв Закон «Про вищий уряд Української автокефальної православної соборної церкви», який ставив за мету залучити духовенство до державотворчої справи, тому не передбачав відокремлення церкви від держави, а навпаки підсилював союз між державою і церквою. Згідно закону, для керування справами Української Автокефальної Православної Церкви утворювався Український Православний Синод, члени якого затверджувалися урядом. Закон передбачав, що в засіданні Синоду має бути присутній представник уряду, що призначався профільним міністром. До повноважень державного представника належали: надання інформації; роз'яснення законів; нагляд за виконанням законів та постанов Синодом. Також державний представник мав право опротестувати рішення Синоду перед Радою Міністрів. Закон гарантував державне фінансування діяльності церковним структурам та незалежність від Всеросійського патріарха. Також Синод видавав накази, які вступали в дію після їх затвердження урядом [15].

Варто також відзначити, що Директорія намагалася зрівняти у правах усі етнічні та релігійні групи, а також покласти край єврейським погромам, що було частим явищем в регіонах. Так, було прийнято Закон «Про утворення Особливої слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромних подій» та Закон «Про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнності», що передбачав кримінальну відповідальність за зневагу честі та гідності нацменшин. Також було відновлено Закон УНР «Про національно-персональну автономію», відповідно якого меншини мали право створювати власні об'єднання та союзи. Такі національні союзи були покликані вирішити проблеми в регіонах. Так, голови управ єврейських громадських організацій зверталися до Міністерства єврейських справ щодо надання фінансової допомоги на підтримку гуманітарних інституцій та релігійних потреб [16; 17].

На регіональному рівні робилися спроби підтримати національно налаштоване духовенство. Так, Українське православне братство імені Кирила і Мефодія та представники українських православних парафій отримували від уряду фінансову підтримку для національних діячів у сфері релігійного життя [18].

Однак Директорія обходила увагою не православні конфесії. Ініціатива щодо залучення інших конфесій до державного будівництва виходила від самих релігійних громад. Так, Греко-Католицька Церква зверталася з проханням про утворення профільного відділу при Міністерстві ісповідань для кращої співпраці з державними органами [19].

Після перейменування Міністерства ісповідань в Міністерство культів, його очолив Іван Липа, член української партії самостійників-соціалістів (УПСС). Самі УПСС вважали, що в ідеалі церква повинна бути відділена від держави, а держава не повинна втручатися в церковні справи. Однак у зв'язку з економічними та політичними негараздами, «релігія українського народу мусить бути взята під державну опіку і охорону проти агресивних заходів і замірів інших релігій в Україні». УПСС вважали, що релігійними справами в Україні повинні займатися Собори, які, в свою чергу, не повинні мати адміністративної влади [20].

З метою позбавлення адміністративних повноважень, І. Огієнко ініціював ліквідацію Духовних консисторій та створення нових церковних колегіальних органів. Так, на чолі нової губерніальної церковної управи мав стояти голова, який призначався Синодом, а члени управи повинні бути виборними. В склад губерніальної церковної управи повинні були ввійти представники Кирило-Мефодіївського братства, сільського братства, парафіяни та представник учительської спілки. В статуті управи закладався принцип незалежності від церковних ієрархів, а управління здійснювалося Синодом та міністерством. На середньому рівні церковного управління мала знаходитися повітова церковна управа, на чолі якої мав стояти голова, що призначався міністром ісповідань. Інші члени повинні бути виборними, а також замість благочинних мала бути власна церковна управа. Первинною інституцією мав бути приход із своїм статутом. Основною ціллю Огієнка було мінімізувати владу єпископів, а також наділити церковні інституції самостійністю у вирішенні власних справ та виборністю при призначенні на посади, що б гарантувало їхню незалежність. Приход мав вибрати священника, якого мав благословити єпископ, а після – мала затвердити відповідна управа [21].

На час здійснення реформ на регіональному рівні було введено тимчасову посаду комісара при консисторії. Комісар мав право: контролювати постанови та листування єпархіальної влади; бути присутнім на засіданнях консисторії, мати голос та вносити власні пропозиції; припиняти чинність постанов і резолюцій єпархіальної влади до остаточного вирішення справи міністерством; контролювати грошові суми та майно церковних установ та, в разі виявлення зловживань, – тимчасово усувати від виконання обов'язків посадових осіб. Також комісар підписував усі накази, протоколи і журнали Духовної консисторії, а без його підпису вони позбавлялися юридичної сили [22]. Однак через військові дії реформи так і не вдалося завершити.

Симон Петлюра розглядав державно-церковні відносини як можливість для налагодження партнерських відносин з іншими європейськими державами та укріплення позицій молодій державі на міжнародній арені. Так, С. Петлюра звернувся до міністра ісповідань, щоб той розглянув можливість налагодження міжнародних міжцерковних відносин з Британською Церквою. Петлюра вважав, що «молода Українська Церква, менше всього повинна бути ортодоксальною в своїх обрядах і відділятися муром непримиримості із подібними їй установами інших християнських народів». Православна Російська Церква вже намагалася налагодити церковні відносини з Великобританією, однак через розбіжності в богословських поглядах не змогла це зробити. Петлюра вважав, що церква повинна бути більш відкритою до зносин з неправославними церквами [23].

Як пізніше писав І. Огієнко, «Однією з головних причин, чому Українська Держава таки не могла відразу вдержатися на своїй рідній землі, безумовно було те, що початкова Українська революція пішла без своєї церкви, не звернула на неї належної уваги [6. с. 6]».

Висновки. Неналежна оцінка ваги державно-релігійних відносин в добу встановлення вітчизняної державності і національно-визвольних змагань привела до втрати історичної можливості збудувати незалежну державу. Недостатня увага приділялася державному органу з питань державно-релігійних відносин, а непродумана кадрова політика призвела до недовіри релігійних організацій до ініціатив державних структур. Відсутність нормативно-правових актів, які б регулювали діяльність органів влади як на державному, так і на місцевому рівнях стала причиною їхньої неефективної діяльності. Не врахування державної-регіональної політики в сфері діяльності урядів УНР спричинило державні перевороти, що поставили країну на межу суспільного розколу та призвели до послаблення української державності, яка в подальшому не змогла дати відсіч проти зовнішньої військової агресії.

Сьогоднішні виклики перед Україною є досить подібними, а тому ефективні механізми формування та реалізації державної регіональної політики в сфері державно-релігійних відносин зможуть посилити національну безпеку та сприяти довірі населення до державних інститутів і зменшенню конфліктогенності в суспільстві.

Література.

1. Гай-Нижник П.П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917-1920 рр.). Київ: «ЩеК», 2010. 304 с.
2. Основи Тимчасового управління на Україні / Центральна Рада, 1917. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003300-17#Text>
3. ЦДАВО України. Ф. 1115, Оп. 1, Спр. 50, Арк. 88. Рукопис. Оригінал. Підпис
4. Хаварівський У. Реалізація державної церковної політики органами влади українських урядів та урядів іноземних держав у міжвоєнний період ХХ століття // Державний орган України у справах релігій: 100-річчя традицій: зб. наук. матеріалів. Київ: Дух і Літера, 2018. 416 с.
5. Пиріг Р. Міністри ісповідань урядів гетьманату Павла Скоропадського // Державний орган України у справах релігій: 100-річчя традицій: зб. наук. матеріалів. Київ: Дух і Літера, 2018. 416 с.
6. І.Огієнко. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. Видання друге, доповнене. Видання товариства «Волинь». Вінніпег, 1968. 102с.
7. М. Грушевський, газета «Нова рада» від 02.04.1917 №6 стаття «Народам України» – Архів Української періодики. URL: <https://libraria.ua/numbers/921/44745/>
8. ЦДАВО України. Ф. 799. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 3. Машинопис. Оригінал. Підпис.
9. Протокол засідання Ради Народних Міністрів УНР від 3 квітня 1918 р. URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(04\)03.protokol.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(04)03.protokol.php)
10. ЦДАВО України. Ф. 799. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 1. Рукопис. Оригінал. Підпис
11. ЦДАВО України. Ф. 799. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 4. Машинопис. Оригінал. Підпис.
12. Конституція Української Народної Республіки URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>
13. Закони про тимчасовий державний устрій України від 29.04.1918 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18#Text>
14. Універсал Трудового Конгресу України До українського народу. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005300-19#Text>
15. ЦДАВО України. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 17 Машинопис. Оригінал. Підпис.
16. ЦДАВО України. Ф.1131. Оп.1. Спр.2. Арк.209-210. Рукопис. Оригінал. Підпис.
17. ЦДАВО України. Ф.1131. Оп.1. Спр.2. Арк.222 222 зв. Машинопис. Оригінал. Підпис.
18. ЦДАВО України. Ф.1131. Оп.1. Спр.1. Арк.5. Машинопис. Оригінал. Підпис.
19. ЦДАВО України. Ф. 1072. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 9зв. . Машинопис. Оригінал. Підпис.
20. Програма української партії самостійників-соціалістів від 1917 року. URL: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1917.programa_UPSS.php
21. ЦДАВО України. Ф. 1072. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 13 – 15. Машинопис. Оригінал. Підпис.
22. ЦДАВО України. Ф.1131. Оп.1. Спр.1. Арк.12 зв. Машинопис. Оригінал. Підпис.
23. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 419. Арк. 6.

References.

1. Hai-Nyzhnyk P.P. UNR ta ZUNR: stanovlennia orhaniv vlady i natsionalne derzhavotvorennia (1917-1920 rr.). Kyiv: «ShcheK», 2010. 304 s.
2. Osnovy Tymchasovoho upravlinnia na Ukraini / Tsentralna Rada, 1917. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003300-17#Text>
3. TsDAVO Ukrainy. F. 1115, Op. 1, Spr. 50, Ark. 88. Rukopys. Oryhinal. Pidpys
4. Khavarivskiyi U. Realizatsiia derzhavnoi tserkovnoi polityky orhanamy vlady ukrainskykh uriadiv ta uriadiv inozemnykh derzhav u mizhvoiennyi period KhKh stolittia //

Derzhavnyi orhan Ukrainy u spravakh religii: 100-richchia tradytsii: zb. nauk. materialiv. Kyiv: Dukh i Litera, 2018. 416 s.

5. Pyrih R. Ministry ispovidan uriadiv hetmanatu Pavla Skoropadskoho // Derzhavnyi orhan Ukrainy u spravakh religii: 100-richchia tradytsii: zb. nauk. materialiv. Kyiv: Dukh i Litera, 2018. 416 s.

6. I. Ohienko. Riatuvannia Ukrainy. Na tiazhkii sluzhbi svoiemu narodovi. Vydannia druhe, dopovnene. Vydannia tovarystva «Volyn». Vinnipeh, 1968. 102s.

7. M. Hrushevskiy, hazeta «Nova rada» vid 02.04.1917 №6 stattia «Narodam Ukrainy» – Arkhiv Ukrainskoi periodyky. URL: <https://libraria.ua/numbers/921/44745/>

8. TsDAVO Ukrainy. F. 799. Op. 1. Spr. 24. Ark. 3. Mashynopys. Oryhinal. Pidpys.

9. Protokol zasidannia Rady Narodnykh Ministriv UNR vid 3 kvitnia 1918 r. URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(04\)03.protokol.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(04)03.protokol.php)

10. TsDAVO Ukrainy. F. 799. Op. 1. Spr. 19. Ark. 1. Rukopys. Oryhinal. Pidpys

11. TsDAVO Ukrainy. F. 799. Op. 1. Spr. 19. Ark. 4. Mashynopys. Oryhinal. Pidpys.

12. Konstytutsiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>

13. Zakony pro tymchasovyi derzhavnyi ustrii Ukrainy vid 29.04.1918 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18#Text>

14. Universal Trudovoho Konhresu Ukrainy Do ukrainskoho narodu. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005300-19#Text>

15. TsDAVO Ukrainy. F. 1065. Op. 1. Spr. 25. Ark. 17 Mashynopys. Oryhinal. Pidpys.

16. TsDAVO Ukrainy. F.1131. Op.1. Spr.2. Ark.209-210. Rukopys. Oryhinal. Pidpys.

17. TsDAVO Ukrainy. F.1131. Op.1. Spr.2. Ark.222 222 zv. Mashynopys. Oryhinal. Pidpys.

18. TsDAVO Ukrainy. F.1131. Op.1. Spr.1. Ark.5. Mashynopys. Oryhinal. Pidpys.

19. TsDAVO Ukrainy. F. 1072. Op. 1. Spr. 3. Ark. 9zv. . Mashynopys. Oryhinal. Pidpys.

20. Prohrama ukrainskoi partii samostiinykiv-sotsialistiv vid 1917 roku. URL: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1917.programa_UPSS.php

21. TsDAVO Ukrainy. F. 1072. Op. 1. Spr. 3. Ark. 13 – 15. Mashynopys. Oryhinal. Pidpys.

22. TsDAVO Ukrainy. F.1131. Op.1. Spr.1. Ark.12 zv. Mashynopys. Oryhinal. Pidpys.

23. TsDAVO Ukrainy. F. 3696. Op. 2. Spr. 419. Ark. 6.